Теоретичні підходи і концептуалізація феномену «радянської людини»

Ю. О. Каганов

*Запорізький національний університет
znuhist@gmail.com*

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-6889-7377>

ResearcherID: <http://www.researcherid.com/rid/V-3050-2017>

Ключові слова: «радянська людина», «Homo Sovieticus», теорія тоталітаризму, теорія індустріального суспільства, теорія масової культури, теорія авторитарної особистості.

Аналіз академічних дискурсів показує значний інтерес до «homo sovieticus», конвертований у масиві наукових праць. Водночас на фоні значної кількості досліджень привертає увагу недостатня концептуалізація феномену «радянської людини». Неоднозначність, багатовимірність та амбівалентність цього феномену потребує звернення до комплексу теоретичних підходів. Завдяки цьому стає можливим показати політичний вимір проекту « нової людини » та роль у системі комуністичної влади (теорія тоталітаризму), реконструювати реалії матеріальної цивілізації й соціально-економічний базис формування «радянської людини» (теорія індустріального суспільства), визначити вплив радянської культури у трансляції комуністичних цінностей, її амбівалентний характер (теорія масової культури), сформулювати психологічний портрет «будівника комунізму» (теорія авторитарної особистості).

Theoretic approaches and conceptualisation of the phenomenon «Soviet man»

Yu. Kahanov

Zaporizhzhia National University

Key words: «soviet man», «Homo Sovieticus», Totalitarianism theory, Industrial society theory, Mass culture theory, Authoritarian personality theory.

Academic discourses analysis shows a considerable interest in the «homo sovieticus», converted in an array of scientific works. However, in this large number of scientific researches a lack of the «Soviet man» conceptualisation draws attention. Being ambiguous, multidimensional and ambivalent, this phenomenon requires turning to a complex of theoretic approaches. Due to this it becomes possible to show the political dimension of the «new man» project and the role in the communist authority system (Totalitarianism theory), reconstruct the material civilization circumstances and the social-economic basis of the «Soviet man» formation (Industrial society theory), identify the soviet culture influence in rendering communistic values and its ambivalent nature (Mass culture theory), formulate the psychological portrait of a «communism builder» (Authoritarian personality theory).

It is stressed that no theory is able to embrace and explain exhaustively the person's life. Thus, the researcher who aims at achieving the integral and profound investigation of the chosen historical problem has to turn to different theoretic approaches, search for a balance between them and also understand clearly their gnostic possibilities and restrictions. The combination of several theoretic approaches enables to execute the principle of an exhaustive and integral study of the «homo sovieticus» formation phenomenon in Ukraine in 1953-1991.

«Теорії, поза сумнівом, відіграють вирішальну роль в усіх дисциплінах, що претендують на науковість», – стверджує відомий німецький історіограф Йорн Рюзен у своїх розмірковуваннях 2009

року. [1, с.275-290]. Важко не погодитися з цією тезою. Без теоретико-методологічних рефлексій історична праця приречена перетворитися на атомізовану масу фактів, об'єднаних у кращому

випадку в короткі логічні ланцюжки. Розвиток світової історіографії протягом XIX – на початку XXI ст. чітко продемонстрував обмеженість позитивістського підходу і звернув увагу на важливість ретельного ставлення до теоретичних основ історичних студій.

Водночас аксіомою є те, що жодна теорія не здатна охопити та вичерпно пояснити життя людини. Тож дослідник, який прагне до системного та всебічного висвітлення обраної історичної проблеми, змушений звертатися до різних теоретичних підходів, шукати баланс між ними, а також чітко розуміти їх пізнавальні можливості та обмеження. У випадку вивчення «нової радянської людини», на нашу думку, найбільший евристичний потенціал мають теорії тоталітаризму, індустріального суспільства, масової культури та авторитарної особистості. Разом вони дозволяють пояснити сутнісні характеристики феномену «*homo sovieticus*» і його місце в історії України другої половини XX ст.

Термін «тоталітаризм» вперше зустрічається в статті італійського ліберального політика Джованні Амендола 1923 р. для позначення фашистського руху [2]. У наступні роки він увійшов у лексику італійських фашистів, а в суспільних науках почав використовуватися також стосовно комуністичного та нацистського режимів. Формуванню цілісної теорії, що намагалася пояснити природу виникнення та зміст функціонування тоталітарних режимів, сприяли праці відомих політологів Ханни Арендт, Карла Поппера, Карла Фрідріха, Збігнева Бжежинського та інших. У 1952 р. завдяки наполегливості дослідників на науковому симпозіумі в США було досягнуто консенсусу щодо змісту поняття «тоталітаризм». Під ним розумілася «закрита і нерухома соціокультурна і політична структура, в якій будь-яка дія – від виховання дітей до виробництва й розподілу товарів – спрямовується і контролюється з єдиного центру» [3].

Карл Поппер у класичній праці «Відкрите суспільство та його вороги» обґрунтував тезу про тип режиму, ворожий до альтернативних думок, – «закрите суспільство». Дослідження Ханни Арендт здійснили спроби окреслити тоталітарні режими в просторі та часі, а також з'ясувати їх витоки. На її думку, повною мірою тоталітарними були нацизм та сталінізм. Ключовими умовами для виникнення таких режимів є абсолютизація поділу на «своїх» та «інших», перетворення класів на атомізовані маси, масова пропаганда та терор [4].

Класичні ознаки тоталітарних режимів сформулювали Карл Фрідріх та Збігнєв Бжежинський у праці «Тоталітарна диктатура і автократія» (1956

р.). До них вони віднесли:

1) ідеологію, що намагається охопити всі сфери людського життя і проголошує досягнення «вищої мети»;

2) єдину правлячу партію, яка зрощується з державним апаратом і має єдиного лідера;

3) монополію влади над джерелами інформації (ЗМІ, освіта, наука, мистецтво);

4) систематичне використання терору про дійсних та уявних противників, а також для залякування населення;

5) тотальний контроль над життям суспільства, зокрема приватною сферою;

6) централізоване управління економікою [5, р.10-11].

З точки зору теорії тоталітаризму, «нова радянська людина» була одночасно і жертвою, і продуктом комуністичного режиму. Правляча партія за допомогою масованої пропаганди та терору протягом 1920–1930-х рр. змогла атомізувати суспільство та знищити найбільш опозиційні до себе верстви українського суспільства: заможне селянство, підприємців, національну інтелігенцію, духовенство. Як констатував дослідник сталінізму Станіслав Кульчицький, більшовикам цілком успішно вдалося перетворити суспільство на безкласове. На зміну колишнім ієрархіям прийшла нова, заснована на місці людини в державному апараті [6, р.576]. Залякані та деморалізовані маси оточувалися як відвертою політичною пропагандою (на партійних зборах, на сторінках офіційних газет, демонстраціях та мітингах), так і її більш завуальованими формами (система освіти, мілітаризований спорт, соцреалістичне мистецтво, цензуровані наукові праці). Людина потрапляла в стерилізований ідеологічний простір, заповнений радянськими міфами. Не маючи альтернативних джерел інформації та керуючись інстинктом виживання, вона засвоювала комуністичні ідеологеми та перетворювалася на «*homo sovieticus*».

Теорія тоталітаризму не обстоє тезу про тотальне перетворення населення на політично індоктриновану масу. Накопичення емпіричного матеріалу щодо радянського режиму показало, що значна частина населення не засвоїла повною мірою комуністичні ідеї [7]. Система управління в СРСР періодично стикалася з активним та постійно з пасивним опором пересічних громадян. Як наслідок, головним способом утримання влади в Радянському Союзі, з точки зору прихильників тоталітарного підходу, були репресії та залякування населення.

Пізнавальні можливості теорії тоталітаризму сприяли її активному використанню в науко-

вих дослідженнях з історії «радянської людини» протягом другої половини ХХ ст. По-перше, вона від самого початку виникла як узагальнення фактичного матеріалу щодо діяльності сталінського режиму, що заклав підвалини радянської системи. Теорія робить зрозумілими мотиви ретельної уваги комуністичної верхівки до проекту формування «*homo sovieticus*» та його місце в системі суцільного контролю держави над суспільством. Крім того, тоталітаризм дає вичерпний опис методів перетворення населення на атомізовану масу та індоктринації необхідних політичних міфів у суспільну свідомість.

По-друге, попри те, що основні аргументи тоталітарного підходу побудовані на емпіричному матеріалі сталінської доби, політичний режим СРСР після 1953 р. успадкував усю інституційну інфраструктуру для відтворення «радянських людей». Протягом 1953–1991 рр. продовжувала використовуватися більша частина ідеологем, сформованих за сталінізму. Незмінною залишилася логіка функціонування державних інститутів для конструювання суспільної свідомості. Спадкоємність політичних практик радянських еліт до та після смерті Сталіна вимагає залучення тоталітарної теорії для інтерпретації інформації джерел.

По-третє, використання тоталітаризму як теоретичного базису дає змогу порівняти вплив на масову свідомість комуністичного та інших антидемократичних режимів. Відкривається можливість для визначення власне радянського способу культивування « нової людини », з'ясування впливу довготривалих паттернів (історичного фону, культурної специфіки, економічного ладу) на генезу образу «ідеального комуніста».

Водночас теорія тоталітаризму має пізнавальні обмеження в дослідженні феномену «*homo sovieticus*». Розглядаючи систему цілковитого контролю над суспільством, прихильники тоталітарного підходу схильні перебільшувати силу та вплив адміністративного апарату. Правляча верхівка СРСР крізь призму цієї теорії була головним суб'єктом радянської історії. Її рішення визначали життя звичайних громадян у всіх аспектах: від того, у якому пологовому будинку людина народиться, до місця і часу її поховання. Населення виступає виключно об'єктом впливу тоталітарної системи без права голосу та інструментів тиску на владу [8, с.178]. Такий погляд є цілком справедливим щодо потенційних можливостей створеної Сталіним державної машини. Водночас реалії були значно складнішими. Тоталітарний режим, попри прагнення до суцільного контролю, не міг оминати

об'єктивні закони суспільного життя і був змушений діяти з урахуванням обмежень, накладених закономірностями економічного розвитку, історичною спадщиною, специфікою культури.

Також тоталітарний підхід схильний гіперболізувати відмінності західних демократій та радянського ладу. Ідеологічне протистояння часів «холодної війни» сприяло пошуку особливостей та вразливих місць комуністичної системи, доведенню переваг демократії, ринкової економіки й плюралізму. Відтак поза фокусом дослідницької уваги опиняються риси схожості двох систем, зокрема « нової радянської людини » та носія «американської мрії». Цікаве дослідження Івора Вейна, присвячене порівнянню цінностей радянських та американських громадян, дає потужний матеріал для роздумів про спільні знаменники обох систем [9]. Описати та пояснити ці схожі риси в рамках тоталітарної парадигми вкрай важко.

Ще одним вразливим місцем тоталітарного підходу є ігнорування еволюції радянського режиму після 1953 р. Навіть окремі «батьки-засновники» теорії, зокрема Ханна Арендт, обмежували її пізнавальний потенціал періодом сталінізму [4, с.14]. Чи можна вести мову про збереження тоталітарного ладу після смерті його архітектора – Йосипа Сталіна? З точки зору історії суспільних інститутів, так. Адже протягом 1953–1991 рр. зберігалися ключові механізми сталінізму: компартія, радянська вертикаль, КДБ, міліція, система судочинства, планова економіка, єдина ідеологія, численні «громадські організації». З іншого боку, зникає перманентний масовий терор, а у відносинах громадян та влади відбувається так званий «споживацький поворот». Населенню пропонується мінімум матеріальних благ в обмін на малоефективну працю та відстороненість від політики [11, р.202-204]. Такі відносини є типовими для авторитарних режимів, а не тоталітаризму. Як іронічно відзначив Рональд Суні, у прагненні звести всю радянську історію до єдиного канону прихильники тоталітарного підходу часто стають схожими на комуністичних ортодоксів [12, с.23-24].

Другим підходом, здатним допомогти пояснити риси «*homo sovieticus*», є теорія індустріального суспільства, яка розпочала формуватися в середині ХХ ст. Одним з перших її представників вважають відомого американського економіста Пітера Дракера, якому належать праці «Майбутнє індустріальної людини» (1942), «Анатомія індустріального ладу» (1949), «Нове суспільство» (1950). Згідно з його поглядами, виникнення індустріального суспільства припадає на ХХ ст. внаслідок «другої промислової революції».

Головним принципом нового ладу стає масове потокове виробництво і відокремлення робітника від кінцевого продукту внаслідок ефективної спеціалізації. Основними суспільними структурами стають великі корпорації та підприємства. Для автора СРСР був також версією індустріального суспільства, побудованою не на приватній, а на державній власності.

Важливим внеском у подальшу еволюцію теорії стали дослідження соціолога та економіста Волта Ростоу. Він опублікував праці «Стадії економічного росту. Некомуністичний маніфест» (1960) та «Процес економічного росту» (1962), у яких обґрунтував власне бачення логіки світової історії, засноване на рівні розвитку техніки, нормах накопичення, темпах зростання економіки та рівні споживання. Згідно з Волтом Ростоу, можна виділити два ключові етапи в розвитку суспільства – аграрний (традиційний) та індустріальний – й п'ять стадій поступового переходу від першого етапу до другого. Розвиток промисловості та перетворення її на головну виробничу силу призводять до формування схожого суспільного ладу незалежно від політичного режиму та панівної форми власності.

Співзвучними з вищевказаними тезами виявилися ідеї французького соціолога Раймона Арона, оприлюднені на лекціях у Сорбонні 1956–1959 рр. та видані у працях «18 лекцій про індустріальне суспільство» (1962) та «Три нариси про індустріальну епоху» (1966). Ключовими ознаками індустріального ладу, за ним, були:

- 1) чітке відокремлення виробництва від родинних відносин;
- 2) відокремлення технологічної праці від інших процесів;
- 3) накопичення капіталів;
- 4) чіткий економічний розрахунок;
- 5) висока ефективність організації робочого місця і, як наслідок, висока концентрація робочої сили [13].

Як західна, так і комуністична системи були для Раймона Арона лише модифікаціями одного явища. Вимоги технічного розвитку програмували схожі паттерни розвитку як в умовах капіталізму, так і в умовах планової економіки.

Згідно з цією логікою, український «будівник комунізму» був продуктом форсованої модернізації та подальшої еволюції індустріального суспільства в УРСР. Перше покоління «радянських людей» було колишніми селянами, змушеними покинути звичне сільське середовище почасти добровільно (у пошуках кращих заробітків та можливостей здобути освіту), почасти примусово

(через загрозу голодної смерті, розкуркулення та безправний статус колгоспника). Більшість з них поповнювали ряди робітничого класу та змінювали аграрний спосіб життя на новий, підпорядкований заводській організації. У минулому залишалися сезонний характер роботи, висока залежність від навколишньої природи, великий особистий простір, значна роль традицій. Натомість ритми життя починають враховувати заводські зміни, головною передумовою для успіху стає технічна грамотність, традиційна українська культура витісняється міською радянською, особистий простір починає обмежуватися квадратними метрами в гуртожитку чи квартирі. Наступні покоління, які вже народилися в індустріальному середовищі, ставали дедалі більш радянськими, сприймаючи радянське міське середовище як норму та дедалі більше віддаляючись від традиційної селянської культури. Доказом на користь такого погляду може бути кореляція між рівнем засвоєння радянської системи цінностей та рівнем урбанізації. Найбільш міцні позиції в УРСР комуністи мали в найбільш індустріалізованому регіоні республіки – Донбасі.

Процесу урбанізації сприяла комуністична пропаганда, яка декларувала першість робітників у соціальній структурі СРСР. Згідно з нею, у СРСР протягом 1917–1936 рр. існувала «диктатура пролетаріату», замінена згодом на «загальнонародну державу». Попри цілковиту декларативність цієї тези, неодноразово спростовану в наукових дослідженнях [14], приналежність до верстви робітників відкривала можливості для легшого здобуття освіти, вступу у правлячу партію та побудови номенклатурної кар'єри. Упродовж 1953–1991 рр. підкреслення особливого статусу робітників зберігалось, хоча й продовжувало залишатися фікцією.

Окрім збільшення чисельності робітників, індустріальна модель вимагала значної кількості управлінців, представлених різними категоріями партійно-радянської та господарської номенклатури, а також технічної інтелігенції. У реаліях 1950–1980-х рр. зазначені категорії населення отримували значні преференції від влади та активно засвоювали комуністичні цінності. Найменший успіх поширення радянської культури мало серед селянства, яке продовжувало зберігати власний спосіб життя.

З такої перспективи «нова радянська людина» була особистістю, що успішно адаптувалася до життя в нових індустріальних умовах. Вона приймала їх як норму і формувала власну систему ціннісних координат, засновану на приматі техні-

ки, суворій ієрархії, досвіді виживання в міському середовищі. Це було співзвучним з риторикою комуністичної ідеології про «державний механізм», «людей-гвинтиків», «нову епоху» тощо. Як наслідок, «homo sovieticus» засвоював і ретранслював тези радянської пропаганди як спосіб описати навколишню дійсність.

Без сумніву, теорія індустріального суспільства має сильні сторони, які варто використати при дослідженні пізньорадянського суспільства та феномену «нової людини». Вона ґрунтується на простих та однозначних критеріях – ролі промисловості в економіці, чисельності робітничого класу, урбанізації – які легко ідентифікуються та піддаються верифікації. Тож у ролі теоретичного підґрунтя для історичного дослідження теорія сприяє зосередженню не на питаннях інтерпретації понять, а, перш за все, на безпосередньому предметі роботи.

Іншою її сильною стороною є можливість пояснити технічні та економічні аспекти конструювання «нової радянської людини». Погляд на радянську верхівку як керівну силу в індустріалізованому суспільстві дає змогу показати корені культу «пролетаріату» в СРСР, домінування технічної та наукоподібної риторики в офіційному дискурсі, розкрити причини виняткової уваги до розвитку важкої промисловості та машинобудування на шкоду іншим галузям економіки. Не менш важливою є здатність пояснити вплив атрибутів індустріальної доби на свідомість людини: засобів масової інформації, обов'язкової стандартизованої освіти, товарів широкого вжитку, масової культури. Мова йде про широкомасштабне відтворення матеріальної цивілізації (за Фернаном Броделем), у якій відбувалося формування «homo sovieticus». Такий підхід здатний дезавувувати погляди комуністичних ортодоксів, що подають радянський період як добу виключного прогресу, породженого піклуванням правлячої верхівки про звичайних людей. Так само він дає необхідну дистанцію для більш критичного погляду на тези про всеохопність радянського режиму та його примат у суспільному житті.

Крім того, теорія індустріального суспільства дає можливість вирватися з «прокрустового ложа» дихотомії радянський – західний. Західне та радянське суспільство постають як різні варіанти модернізації та організації індустріальної епохи. Як і американський робітник, пролетар з СРСР працював на заводі, читав газети, слухав радіо, купував продукти в магазині, їздив громадським транспортом або власною автомашиною, відпочивав у вихідні та під час відпустки, убо-

лівав за улюблену спортивну команду. «Споживацький поворот» після смерті Сталіна ще більше наблизив радянське суспільство до західної моделі розвитку. З такої перспективи стає зрозумілим полювання «будівників комунізму» на дефіцитні товари та інтерес до західної культури.

До пізнавальних обмежень теорії індустріального суспільства варто віднести нездатність розкрити роль національних, регіональних, релігійних спільнот, окремих субкультур у процесі конструювання «нової радянської людини». Попри тези комуністичної пропаганди про успішне вирішення національного питання та активну боротьбу з релігією, серед населення СРСР продовжували існувати різні версії національних, релігійних, регіональних та культурних ідентичностей. Разом вони складали заплутану палітру варіантів ідентифікації, яка взаємодіяла з офіційною ідеологією. Повною мірою це було характерно й для України. Яскравою ілюстрацією до різноманітності та неоднозначності практик ідентифікації є праці американського дослідника українського походження Сергія Жука щодо ідентичностей молді в радянському Дніпропетровську [15].

За допомогою концептів теорії індустріального суспільства складно пояснити палітру політичних уподобань «радянських людей». Незважаючи на схожі виробничі ролі, серед робітників та технічної інтелігенції можна було знайти відвертих прихильників комуністичного режимів, його запеклих критиків та байдужих до офіційної ідеології. Такі винятки, хоча й меншою мірою, траплялися навіть серед головної опори радянської влади – партійно-радянської та господарської номенклатури. Очевидно, що політичні орієнтації радянських громадян формувалися під впливом комуністичної пропаганди, особистого досвіду, соціальної пам'яті, періодичних проблисків альтернативної інформації (дисидентський самвидав, закордонні радіотрансляції та література). Український дослідник Василь Землюк додав до цього переліку також ірраціональні чинники, зокрема ментальність та архетипи [16, с.15-16]. Будь-яке питання щодо політичних вподобань окремих верств населення або особистостей вимагає застосування більш детальної оптики, ніж пропонує теорія індустріального суспільства.

Також до пізнавальних обмежень теорії належить нездатність розкрити механізми конструювання цінностей «homo sovieticus». Це питання виходить за соціоекономічні рамки, на основі яких формувалася концепція «індустріального суспільства», і вимагає залучення дослідницьких методик психології та культурології. Загалом те-

орія допомагає сформувати загальний погляд на умови виникнення «радянської людини», вписати їх у світовий контекст процесів модернізації. Однак для більш конкретних питань, присвячених деталям творення «*homo sovieticus*», необхідно звертатися до теоретичних підходів з нижчим рівнем узагальнення.

Теорія масової культури бере свій початок від 1920-х рр. Вона стала спробою рефлексії змін у суспільному житті, викликаних стрімкою урбанізацією, збільшенням чисельності населення, зміною технологічного укладу, з точки зору культурної динаміки. Одним з перших свої спостереження у цій царині опублікував іспанський філософ Хосе Ортега-і-Гассет у знаковій праці «Повстання мас» 1929 р.

На його думку, протягом XIX ст. склалися передумови для появи «масової людини» та асоційованої з нею культури. До них належали стрімке зростання чисельності населення, підвищення середнього рівня життя, поширення ідей рівності. Як наслідок, з приходом XX ст. найбільш поширеним типом людини стає психологічний тип, який «сам не дає собі обґрунтованої оцінки – доброї, чи злої, а натомість відчуває, що «такий, як усі», і проте тим не переймається і навіть задоволений почуватися тотожним із іншими» [17, с.18]. Йому протистоїть еліта – вимоглива до себе, відповідальна не лише за особистий добробут, але й за суспільство загалом. Внаслідок «бунту мас» опосередковані особистості починають проникати у сфери, раніше закриті для них соціальними бар'єрами – відбувається «вертикальна навала варварів».

Терміном «масова культура» наукова спільнота завдячує німецькому філософу Максу Горкгаймеру, який у 1941 р. опублікував працю «Мистецтво і масова культура». Разом з іншим представником Франкфуртської школи філософії Теодором Адорно у культовій праці «Діалектика Просвітництва» він сформулював концепт «культурна індустрія» – окремої сфери виробництва, що продукує типові мистецькі зразки і призводить до маніпуляцій над особистістю. Масова культура, за ними, не намагається встановлювати ціннісні орієнтири, а провокує розважальний підхід і перетворення людини на споживача, байдужого до складних і витончених речей.

Американський соціолог Деніел Белл запропонував відмовитися від негативних конотацій у понятті «масова культура». Як стверджує дослідник, масовізація стала логічним наслідком зростання споживання, підвищення тривалості та якості життя людей, швидкого збільшення числа місь-

ких жителів, руйнування соціальних бар'єрів між традиційними станами [18, р.20-25]. На тлі таких масштабних економічних та соціальних змін відбувається і культурна трансформація. На зміну протиставленню елітарної та народної культур приходить «середнє арифметичне» – єдина система образів, орієнтованих на певний стандарт і доступних усім без винятку членам суспільства.

Теорія масової культури пропонує погляд на «радянську людину» як на споживача шаблонних образів, поширюваних державними інституціями. Одразу після захоплення влади партія більшовиків ввела в обіг поняття «культурна революція», що позначав необхідність поширення соціалістичної версії культури серед широких верств населення, у першу чергу, серед селянства [19, с.372,376,377]. Механізмами втілення цих амбітних планів стали обов'язкова освіта з потужною ідеологічною компонентою, культивування «нової пролетарської» інтелігенції на заміну «дореволюційній буржуазній», соцреалістичний канон у мистецтві разом з розгалуженою системою спілок для різних видів творчої роботи. Кульмінацією наступу на «культурному фронті» стали трагічні 1937–1938 рр., записані в історії української культури як «розстріляне відродження».

Після 1953 р. головний напрямок державної політики у сфері культури не зазнав радикальних змін. Владні еліти СРСР пропонували населенню власну версію популярної культури, заснованої на російському ядрі, логічному обґрунтуванні неминучості перемоги комунізму над капіталізмом, моральній та інтелектуальній вищості «нових радянських людей». Альтернативу цій продукції складали окремі зразки західної поп-культури, твори дисидентів та емігрантів, усна народна творчість. Однак можливості їх поширення на фоні домінування державного продукту були вкрай обмеженими. Задовольняючи свої потреби в пізнанні, самовираженні, розвагах за допомогою радянських кінофільмів, книг, засобів масової інформації тощо, людина потрапляла в колію офіційного дискурсу, що нав'язував їй власну картину світу та способи її описання. Вирватися з полону «прокрустового ложа» ідеологізованої культури вдавалося одиницям критично мислячих особистостей, тоді як більшість населення продовжувала залишатися у середовищі нав'язаної державою культурної продукції. З такої точки зору можна вести мову про «*homo sovieticus*» як про домінуючий тип людини в Радянському Союзі загалом і в УРСР зокрема.

Теорія масової культури додає в дослідницький арсенал вкрай корисний інструментарій для

вивчення процесу конструювання «будівників комунізму» протягом 1953–1991 рр. По-перше, з її допомогою стає можливим пояснити механізми виникнення та поширення радянських цінностей у суспільстві. Політологічні теорії зосереджують свою увагу на змісті офіційної ідеології в СРСР, представленні її канонічної версії безпосередньо через осередки правлячої партії, мітинги, офіційні ЗМІ. Найбільший вплив ці канали імплементації комуністичних цінностей мали на номенклатурних працівників та гуманітарну інтелігенцію. Ця теорія дозволяє описати не настільки очевидні, але значно більш масові та ефективні механізми конструювання «правильних людей» через популярну культуру.

По-друге, теорія масової культури є одним з можливих способів деконструвати квазідемократичну риторику радянської влади. Одним з парадоксів владного режиму в СРСР було поєднання демократичної за формою термінології з надцентралізованими механізмами державного управління, за яких уся повнота влади перебувала в руках обмеженого кола партійної олігархії. Джерела пізньорадянської доби насичені формулюваннями «народна влада», «рідна партія», «в інтересах трудового народу». Буквальне відтворення цих штампів у історичному дослідженні призводить до спотворення наукового погляду комуністичними ідеологемами. Очевидно, що без деконструкції (тобто розчленування терміна на складові частини та включення їх до нового сучасного контексту) неможливо представити неупереджений погляд на минуле. Концепт «масова культура» дозволяє описати створені радянською пропагандистською машиною терміни як елементи «особливої мови» (за Деніелом Беллом), що робить зрозумілим навколишній світ для широких верств населення. Інтерпретація радянського поп-культу під таким кутом дає можливість виокремити ідеологічну складову та віднайти більш нейтральні відповідники для опису реалій українського суспільства 1953–1991 рр.

По-третє, теорія масової культури дозволяє пояснити також інший парадокс, пов'язаний зі спадщиною комуністичного режиму. Мова йде про протиріччя між ідеологічною кризою радянського режиму протягом 1970-х – 1980-х рр. та дивовижною живучістю радянських цінностей навіть після зникнення СРСР. Фактично в сучасному науковому дискурсі співіснують дві діаметрально протилежні версії описання ролі державної пропаганди наприкінці існування Радянського Союзу. Перша версія тяжіє до тоталітарної парадигми і змальовує картину ідеологічного ко-

лапсу правлячого режиму, що проявилось у відмові від гасла «Комунізм за 20 років», посиленні цензури та придушенні інакодумства, байдужості населення до декларованих керівною верхівкою принципів. Цілком логічним наслідком кризи став масовий вихід з КПУ протягом 1989–1991 рр., заборона її діяльності та розпад СРСР. Прикладом такого варіанту інтерпретації настроїв пізньорадянської України є монографія відомого запорізького дослідника Федора Турченка «Запоріжжя на шляху до себе» (2009) [20]. Інший підхід зосереджує увагу на живучості радянських цінностей, які продовжують визначати світогляд значної частини населення вже незалежної України. Така точка зору присутня, зокрема, у праці Антоніни Колодій «Радянська ідентичність та її носії в незалежній Україні» (2002) [21, с.36-55]. Обидві версії демонструють тактику «ввічливого непомічання» і нездатні пояснити наявний парадокс. Теорія масової культури пропонує вирішення цієї дилеми. Згідно з нею, ідеологічна криза зачепила, передусім, найбільш декларативні складові радянської пропагандистської системи, тоді як менш помітні культурні архетипи, засвоєні широкими верствами населення, цілком очікувано продовжили існувати і в умовах транзиту від комунізму до демократії.

До обмежень теорії масової культури необхідно віднести нездатність пояснити політичні, соціальні, економічні аспекти конструювання «радянської людини». Це цілком очікувано випливає зі спеціалізації теорії, що зосереджена на вивченні, перш за все, культурних явищ і процесів. Також варто звернути увагу на те, що зазначена концепція формувалася на основі узагальнення досвіду західного суспільства з реаліями свободи слова і думки, ринковою економікою, відсутністю пост-геноцидного синдрому. Українські реалії протягом 1950-х – початку 1990-х рр. були інакшими. Панувала планова модель економіки, націлена на підготовку до нової світової війни та забезпечення контролю над суспільством з боку владних еліт СРСР. Тож питання про комерційну привабливість творів популярного мистецтва замінювалося політичною доцільністю, а головним замовником були не широкі маси, а невелике коло вищої номенклатури з власними смаками і уявленнями. Різноманіттю та швидкій динаміці культурної творчості в країнах Заходу протиставлялося обмежене коло дозволених жанрів та тем. Небезпека «вестернізації» історії пізньорадянської України і відповідно викривлення об'єктивного погляду на минуле примушує обережно застосовувати теорію масової культури для опису процесу конструювання «радянської людини».

Психологічні корені комунізму та нацизму намагається розкрити теорія авторитарної особистості. Біля її витоків стояв відомий німецький психолог та філософ, засновник неофрейдизму Еріх Фромм. У 1930-ті рр. він проводить низку соціологічних опитувань у Німеччині з метою виявити підсвідомі прихильності серед робітників. Вони показали наявність «авторитарного» (схильного до захоплення сильною владою) та «демократичного» типів особистостей. Ці спостереження були оприлюднені та інтерпретовані вченим у його знаковій праці «Втеча від свободи» 1941 р. Згідно з баченням Фромма, одним з ключових особистісних конфліктів новітньої доби є відчуття самотності та відчуженості людини. Звільнившись від обмежень традиційного суспільства, особистість отримала тягар відповідальності за власні вчинки. Не кожна людина здатна його витримати, що виражається у так званій «втечі від свободи» – механізмах психологічного захисту. До них належать авторитарний (потяг до підкорення сильнішому та домінуванню над слабшим), конформістський (відмова від власної індивідуальності), деструктивний (схильність до насильства та руйнування) механізми. Авторитарна особистість формується при виборі людини на користь делегування власної свободи харизматичному керівникові, «фюреру», «вождю». Такий тип базується на переконанні, що життя визначається силами, вищими за людину, і єдине справжнє щастя – це підкорення цим силам.

Остаточна концептуалізація теорії авторитарної особистості відбувається з виходом книги «Авторитарна особистість» за авторства Теодора Адорно, Невітта Сенфорда, Ельзи Френкель-Брун-свік та Деніела Левінсона в 1950 р. У ній було надано найбільш поширений перелік характеристик авторитарного типу особистості: підкорення сильнішому, домінування над слабшим, схильність до забобонів та стереотипів, культ сили, перенесення власних переживань на зовнішній світ, цинізм, прагнення до моралізаторства [22, р.77]. Важливим внеском до розвитку теорії стало також запровадження об'єктивних критеріїв для виміру рівня авторитарності особистості, зокрема F-шкали.

Згідно з теорією авторитарної особистості, «виховання» народних мас у дусі комунізму призвело до формування кількох типів особистостей у радянському суспільстві. Частина населення розпочала асоціювати себе із владою, добровільно відмовляючись від своїх прав та свобод і знімаючи з себе тягар відповідальності за прийняття рішень. Це цілком підпадає під фроммівську

«авторитарну втечу від свободи». Їхня прихильність до верхівки базувалася не на свідомому прийнятті постулатів комуністичної ідеології, а на підсвідомому пошуку «господаря» чи «вождя», яка поєднувалася з ненавистю до переслідуваних системою верств («спекулянти», «вороги народу», «народи-зрадники»). Прихильники сильної влади становили головну соціальну опору комуністичного режиму. Для них найвищою цінністю були не отримувані від режиму блага, а впевненість у «мудрості» та «силі» правлячої еліти, на яку покладено ношу управління складними процесами в державі.

Інша частина радянських громадян обрала конформістський шлях. Найбільшою цінністю для них стала відсутність конфліктів з системою, намагаючись не виділятися із загальної маси, не привертати увагу до себе особисто – «жити як усі». Цій категорії була байдужою державна ідеологія, вони сприймали її як певний ритуал, обов'язковий до виконання. Головну роль у їх світогляді відігравали питання повсякдення та особистого життя. Для цієї категорії громадян також були байдужими питання прав і свобод людини, демократії, національної ідентичності – «демократію/ свободу слова/ мову на хліб не намажеш». Відповідно від режиму вони очікували задоволення власних базових потреб у товарах першої необхідності й, по можливості, невтручання в особистий простір. У випадку посилення державного тиску вони були здатними щонайбільше на пасивний опір владі, що виражався в недбалому виконанні поставлених керівництвом завдань, уникненні відповідальності, безініціативності.

Окрему групу серед населення складали дисиденти, які обрали зворотній шлях – не втечі від свободи, а боротьби за неї. Згідно з поглядами Еріха Фромма, вони становили «демократичний тип особистості», що цінував право людини на вибір і гостро реагував на спроби державної машини їх обмежити. У певний момент життя вони повинні були зробити непростий вибір, які дуже чітко сформулював Семен Глузман: «вливатися в загальний перебіг конформізму або йти проти течії» [23]. Вони були психологічними антагоністами з «радянськими людьми», викликаючи подив та негативне ставлення останніх. Практично в кожному з опублікованих спогадів дисидентів присутній сюжет про несприйняття оточенням, навіть дуже близькими людьми, спроб боротися з системою. Це дає підстави говорити, що історія «радянської людини» опосередковано представлена в студіях з історії українського дисидентства – як історія мовчазної конформістської більшо-

сті, байдужої до суспільного інтересу та з негативним ставленням до будь-яких спроб порушити її власну зону комфорту.

Залучення теорії авторитарної особистості до вивчення процесів конструювання «нової радянської людини» дає змогу вирішити кілька методологічних проблем. Перш за все, стає можливим скласти психологічний портрет «будівника комунізму» за допомогою інструментів психоаналізу. Для дослідника відкриваються потужні напрацювання психології в поясненні особливостей світобачення «*homo sovieticus*», розкритті природи його реакцій на виклики суспільного життя, складенні ієрархії цінностей тощо. Найбільш ефективним є залучення теорії авторитарної особистості у трьох основних напрямках:

- 1) інтерпретація наративних джерел (щоденників, спогадів, особистого листування), залишених радянськими громадянами;
- 2) з'ясування першопричин поведінки людини, зокрема соціальних та культурних факторів;
- 3) виокремлення свідомих та підсвідомих складових у феномені «*homo sovieticus*».

Також теорія авторитарної особистості надає інструментарій для опису та визначення впливу ірраціональних чинників у конструюванні та діяльності «нової радянської людини». Згадані вище теоретичні підходи представляють «будівника комунізму», у першу чергу, як певного актора у визначеній сфері з логічною та продуманою роллю. Теорія тоталітаризму виходить з того, що життя звичайного громадянина підпорядковується жорсткій та всеохопній логіці державної машини, теорія індустріального суспільства – законам технічного прогресу та економічної організації промислового виробництва, теорія масової культури – культурологічним закономірностям. Концепція авторитарної особистості дає змогу врахувати як раціональні, так і ірраціональні чинники, наприклад, поведінкові автоматизми, стереотипи, неусвідомлені мотиви та інші.

Безумовно, критичний погляд на зазначену теорію примушує усвідомити та враховувати в дослідницькому процесі її недоліки. Дослідження «авторитарної особистості» проводилися в німецькому та американському суспільствах про-

тягом 1930–1940-х рр. Тому понятійний апарат теорії та її доказова база спираються на реалії власне західного суспільства з його специфічним історичним та культурним бекграундом. Механічне перенесення теорії на ґрунт студій з пізнювання радянської історії, як і у випадку з теорією масової культури, провокує «вестернізацію» минулого і намагання вписати наявний емпіричний матеріал у заздалегідь визначені рамки. Вирішенням цієї проблеми тривалий час займався дослідницький колектив під керівництвом Юрія Левади та Лева Гудкова, що сформулював методiku вивчення власне «*homo sovieticus*».

Крім того, теорія авторитарної особистості формувалася під впливом філософських поглядів неофрейдистів. Це вчення перебуває на вістрі дискусій про природу особистості людини та зазнає значної критики за ідею примату підсвідомих факторів над свідомими рішеннями. Очевидно, що настільки масштабне питання неможливо вирішити в рамках конкретно-історичного дослідження і воно опиняється перед загрозою розчинитися у стані методологічної невизначеності. На нашу думку, найбільш оптимальним варіантом інтеграції здобутків теорії авторитарної особистості в дослідження процесу конструювання «радянської людини» є залучення найменш дискусійних тез концепції та апробованих методик виміру рівня авторитарності.

Таким чином, поєднання кількох теоретичних підходів дає змогу повною мірою реалізувати принцип всебічного та системного вивчення феномену творення «*homo sovieticus*» в умовах України 1953–1991 рр. За допомогою обраних концепцій стає можливим показати місце проекту «нової людини» у системі комуністичної влади та політичний зміст цього проекту (теорія тоталітаризму), відтворити реалії матеріальної цивілізації й соціально-економічне підґрунтя конструювання «будівника комунізму» (теорія індустріального суспільства), з'ясувати роль та амбівалентність культурних факторів у поширенні радянських цінностей (теорія масової культури) і сформулювати психологічний портрет «радянської людини» (теорія авторитарної особистості).

Джерела та література

1. Рюзен Й. Що таке історична теорія? Схід–Захід. Вип. 13–14 : Історична пам'ять і тоталітаризм: досвід Центрально-Східної Європи. Харків, 2009. С. 275–290.
2. Bongiovanni B., Rugman J. Totalitarianism: The Word and the Thing. *Journal of Modern European History*. 2005. Vol. 3, No. 1. P. 5–17. URL: <https://www.jstor.org/stable/26265805>
3. Кульчицький С. В. Тоталітаризм. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Totalitaryzm>.
4. Арентс Х. Джерела тоталітаризму : пер. з англ. 2-ге вид. Київ : Дух і Літера, 2005. 584 с.
5. Friedrich C., Brzezinsky Z. *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*. New York : Frederick A. Praeger, 1962. 445 p.
6. Кульчицький С. Червоний виклик: історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Кн. 2. Київ : Темпора, 2013. 628 с.
7. Inkeles A., Bauer R. *The Soviet Citizen: Daily Life in a Totalitarian Society*. Cambridge: Harvard University Press, 1959. 533 p.
8. Лаас Н. О. Соціальна історія СРСР в американській історіографії: теоретичні дискусії 1980–2000-х рр. Український історичний журнал. 2010. №4. С. 170–191.
9. Wayne I. American and Soviet Themes and Values: A Content Analysis of Pictures in Popular Magazines. *The Public Opinion Quarterly*. 1956. Vol. 20, No. 1. P. 314–320.
10. Арентс Х. Джерела тоталітаризму : пер. з англ. 2-ге вид. Київ : Дух і Літера, 2005. 584 с.
11. Chernyshova N. *Soviet Consumer Culture in the Brezhnev Era*. London : Taylor & Francis, 2013. 262 p.
12. Суни Р. Социализм, постсоциализм и нормативная модерность: размышления об истории СССР. *Ab imperio*. 2002. №2. С. 19–54.
13. Aron R. *Eighteen lectures on industrial society*. London : Weidenfeld and Nicolson, 1967. 264 p.
14. Додонов О. Ф. Участь робітників у політичному житті СРСР. 1961–1991 рр. : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.02. Дніпропетровськ, 2001. 31 с.
15. Zhuk S. *Rock and roll in the Rocket City: the West, identity, and ideology in Soviet Dnepropetrovsk, 1960–1985*. Washington : Woodrow Wilson center press ; Baltimore : The Johns Hopkins University Press, 2010. 440 p. ; Zhuk S. *Soviet Young Man: The Personal Diaries and Paradoxical Identities of «Youth» in Provincial Soviet Ukraine during Late Socialism, 1970–1980s*. *Australian and New Zealand Journal of European Studies*. 2013. Vol. 5, No. 2. P. 34–36.
16. Землюк В. П. Політична ідентичність в Україні в період кризи «розвинутого соціалізму» і здобуття державної незалежності : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02. Київ, 2007. 178 с.
17. Ортега-і-Гасет Х. Вибрані твори. Київ : Основи, 1994. 420 с.
18. Bell D. *The End of Ideology*. Cambridge : Harvard University Press, 2000. 540 p.
19. Ленин В. И. *Полное собрание сочинений*. 5-е изд. Т. 45. Москва : Политиздат, 1970. 730 с.
20. Турченко Ф. Г. Запоріжжя на шляху до себе... : (минуле і сучасність в документах та свідченнях учасників подій). Запоріжжя : Просвіта, 2009. 367 с.
21. Колодій А. Радянська ідентичність та її носії в незалежній Україні. Україна в сучасному світі. Соціальні, етнічні і культурні аспекти глобалізації і Україна : конф. для укр. випускників програм наук. стажування у США. Київ, 2002. С. 36–55.
22. Adorno T. W., Frenkel-Brunswick E., Levinson D. J., Sanford R. N. *The authoritarian personality*. New York : W.W. Norton Company, 1993. 506 p.
23. Глузман С. Семен Глузман: «Чим менше в країні героїв і фанатиків, тим краще живуть люди» : [інтерв'ю з лікарем-психіатром та правозахисником С. Глузманом] / спілк. Леонід Швець. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2010/11/12/4221/>